

11. Маланюк Є. Ранній Шевченко // Повне видання творів Тараса Шевченка. – Варшава; Львів, 1934. – Т. 2.
12. Мовчан П. Елемент морального родового закону в поемі Т. Шевченка “Катерина” // Світи Тараса Шевченка. – Нью-Йорк; Львів, 1991.
13. Наливайко Д. Стиль поезії Шевченка // Слово і Час. – 2007. – № 1, 2.
14. Нахлік Є. ДОЛЯ – LOS – СУДЬБА: Шевченко і польські та українські романтики. – Львів, 2003.
15. Плющ А. Екзод Тараса Шевченка: Навколо “Москалевої криниці”: Дванадцять статтів / Передм. Ю. Шевельова. – К., 2001.
16. Смілянська В. Композиція ліро-епічних творів Шевченка // Слово і Час. – 2008. – № 3.
17. Смілянська В. Категорія “автор” у поезії та прозі Тараса Шевченка // Шевченкознавчі роздуми. – К., 2005.
18. Смілянська В. Навколо Шевченкової “Тризни” // Збірник праць Всеукраїнської XXXVII наукової шевченківської конференції, 22-24 квітня 2009 року. – Черкаси, 2009.
19. Смілянська В. “Марія” // Шевченкознавчі роздуми. – К., 2005.
20. Франко І. “Наймичка” Т. Шевченка // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1981. – Т. 29.
21. Франко І. Темне царство // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т. 26.
22. Франко І. Шевченкова “Марія” // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т. 28.
23. Чамата Н. “Кавказ” – жанрово-композиційний аспект // Смілянська В., Чамата Н. Структура і зміст: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К., 2000.
24. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
25. Шевченко Тарас. Збір. тв.: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5.
26. Шевченко Тарас. Збір. тв.: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2.
27. Шлемкевич М. Верхи життя і творчості. Доповіді. – Нью-Йорк, 1958.

Отримано 18.03.2010 р.

м. Київ

Сергій Білокінь

УДК 82-312.6.П.Зайцев

“СПОЛУЧИВ ЛЕГКІСТЬ І ЛІТЕРАТУРНУ ВПРАВНІСТЬ ВИКЛАДУ ІЗ ВДУМЛИВОЮ АНАЛІЗОЮ...”

Докладно документований життєпис одного з найвидатніших еміграційних шевченкознавців – Павла Зайцева (1886-1965). Спеціально простудійовано його діяльність у роки української державності (1917-1921), що протікала в Києві. Відбито його роботу в Українському науковому інституті у Варшаві, передусім над “Повним виданням творів Тараса Шевченка” (1934–39), яке він редагував.

Ключові слова: шевченкознавство, Український науковий інститут (Варшава), Українська Вільна Академія Наук (США), Наукове товариство ім. Шевченка.

Serhiy Bilokin. “He combined lightness and literary adroitness with a profound analysis ...”

This article is a detailed and accurate biography of Pavlo Zaytsev (1886-1965), one of the most significant expatriate Taras Shevchenko scholars. The paper contains an in-depth analysis of Zaytsev’s activity in Kyiv during the years of Ukrainian independence (1917-1921). The author sheds light on his work at the Ukrainian Research Institute in Warsaw, especially on the complete works of Taras Shevchenko that he edited (1934-1939).

Key words: Shevchenko studies, Ukrainian Research Institute (Warsaw), Ukrainian Free Academy of Science (U.S.), Shevchenko Scientific Society.

Важко назвати видатнішого шевченкознавця діаспори, аніж Павло Зайцев. І важко назвати шевченкознавця менш вивченого.

Зайцев Павло Іванович (псевдоніми Лупа Гарбузов, Л. Грабузов, Лупа Грабузович [див.: 17], Слободський та ін.; народився 23 вересня 1886 року на Сумщині, помер 2 вересня 1965 року в Мюнхені) – шевченкознавець, славіст, громадський і культурний діяч. Автор праць про “Слово о полку Ігоревім”, П. Куліша та С. Руданського [див.: 12]. Син гімназіального вчителя, що разом із Борисом Грінченком збирав етнографічні матеріали, і шляхтянки

із Сіверщини. Говорячи про початки свого життя, особливо тепло згадував земляка Олександра Олеса. Закінчив Сумську гімназію (1904), друкувався в газетах “Сумской вестник”, “Утро”, “Волна”.

Відтоді, з 1904 року, він мешкав у Петрограді [32, 2]. Філолог і правник, одержав дві вищі освіти. Спершу вступив до юридичного факультету Петербурзького університету, після закінчення якого (1909) пройшов курс факультету історично-філологічного (1913) [55, 100-118; 56; 4, 201-267]. Учився в таких науковців, як О. Шахматов, Т. Зелінський, І. Шляпкин та ін. [див.: 20]. Місцем, що найдужче зближувало студентів факультету, був кабінет для читання, де на чолі правління стояв Митрофан Богаєвський, пізніше видатний кубанський діяч. Зайцев одержав нагороду за роботу на медальну тему й мав залишитись при університеті, як і його друзі – К. Широцький, на той час уже доцент, Г. Голоскевич та ін.

Свою педагогічну діяльність Зайцев розпочав у гімназії “Имп. человеколюбивого общества” на Крюковому каналі, 15 [19, 1], де півсторіччя раніше викладав Пантелеймон Куліш, про що молодий шевченкознавець охоче пригадував. Провадив літературний семінар шевченкознавства, який відвідувало 20-30 студентів. У березні 1912 року в українському клубі “Кобзар” Олекса Новицький познайомив Зайцева з Петлюрою [32, 2]. У своїх наукових студіях Зайцев одразу зосередився на шевченкознавстві. Ще один його приятель, історик та архівіст Володимир Міяковський, стосунки з яким тривали понад піввіку, розповідав: “Між двома шевченківськими ювілеями (1911 і 1914 років) Павло Іванович провадив енергійне листування і поїздки, розшукуючи різні пам’ятки по Шевченкові. В самому Петербурзі, в Москві, в Нижньому Новгороді по слідах шевченкових знайомств або збирачів Шевченкових реліквій, він натрапляв на ще невідомі в літературі матеріали” [56, 205]. Він виявив сліди восьми творів, що складали серію з історії “Блудного сина”, від яких на той час у Нижньому Новгороді не лишилося жодного. Розшукав рештки Шевченкового альбому із зарисовками та фольклорними записами його мандрівки 1859 року, що належав одному з петербурзьких українських громадян Федорові Сулієву. На вакаціях Зайцев відвідував Київ, де в музеї зустрічався з М. Біляшівським і Д. Щербаківським. У своїх шевченкознавчих заняттях кооперував із мистецтвознавцем Костем Широцьким [77, 410]. За знайденими шевченківськими автографами молодий дослідник опублікував працю “Русские поэмы Шевченко” у “Вестнике Харьковского историческо-филологического общества”, а нові шевченківські матеріали – у журналі “Русский библиофил” (1914. № 1). Друкувався в газетах “Речь”, “Современное слово”, “День”, “Биржевые ведомости”, “Русские ведомости”, журналі “Вестник Европы” та ін.

Зазначені й інші публікації принесли йому славу видатного шевченкознавця свого часу. Як тонко спостеріг В. Міяковський, піонерська робота Зайцева мала широкий громадський розголос, оскільки тривала перед очима петербурзьких українських діячів Максима Славінського, Олександра Русова, Хведора Вовка, Павла Стебницького, Михайла Могилянського та ін. Як зазначав Ю. Бойко, він “сполучив легкість і літературну вправність викладу із вдумливою аналізою деяких психологічних основ Шевченкової творчості” [див.: 12]. Про нього писали: “...Він ще молодою людиною став визначним шевченкознавцем. Ним став він не тільки через те, що знає буквально ціле життя і творчість Шевченка, а також тому, що розглядає нашого поета на тлі доби, на тлі цілого ХІХ сторіччя, яке прекрасно знає з його духовими струмами, політичною боротьбою і провідними мужами” [64, 15]. Рекомендуючи дослідника на становище звичайного професора УВУ, проф. Ю. Бойко наголосив, що “в цій галузі на еміґрації він є найвидатнішим знавцем. <...> Проф. Зайцев був одним

із основоположників наукового шевченкознавства, роблячи уже в перших своїх працях з цієї галузі наголос на фаховість підходу, на джерельності, на виділенні окремих фахових проблем, на запереченні апологетично-публіцистичного підходу до постаті великого поета” [див.: 12]. Наприклад, простудіювавши всі давніші праці (Дашкевич, Франко, О. Колесса, Брик, Щурат, Навроцький), він показав, що польські Шевченкові зв’язки мали для його творчого розвитку ледве не таке саме велике значення, як зв’язки російські.

Перед Першою світовою війною українська студентська громада в Петрограді налічувала на тамтешніх два десятки вищих шкіл близько тисячі організованих членів [64, 15; 2, 45]. Головна студентська рада, що існувала при українському клубі “Громада”, ініціювала створення нелегального вільного університету, яким керував голова клубу Михайло Корчинський. В університеті Ф. Слюсаренко читав реферати з історії України, Г. Голоскевич, а пізніше й В. Ганцов – мову, П. Зайцев – літературу, К. Широцький – мистецтво, О. Кисіль – театр, а Олександр Ковалевський – історію українського руху [50, 325]. Зайцев потім згадував, як тішила ця їхня діяльність Петлюру, “що вже другий рік ведемо цю конспіративну роботу (300 слухачів!), а жандармерія ще й досі нас не викрила” [32, 2]. Він приятелював із Дмитром Донцовим та Ісааком Мазепою [64, 15].

Про Зайцева розповів у своїх монументальних спогадах О. Лотоцький, і цю розповідь про нього й Петра Стебницького виокремив з-поміж інших мемуарних портретів його персонажів еміграційний журналіст Іван Кедрин [41, 103]. У Петербурзі його разом із Ганцовим, Г. Голоскевичем та К. Широцьким бачила й запам’ятала пізніша політкаторжанка Надія Суровцова [76, 51].

П. Зайцев володів кількома мовами. У середніх школах Петрограда викладав російську, польську, латинську, грецьку, згодом і українську мови. Був членом української громади в Петрограді, петербурзького осередку РУП [13, 94], а також “молодого” ТУПу. Шевченківські дні 1917 року в Петрограді вилились у церковну (прот. Орнатський) та горожанську панахиди в Казанському соборі, після чого на площі відбулась велелюдна маніфестація. Горожанську панахиду розпочав Зайцев промовою про національні й політичні Шевченкові ідеали та їхній зв’язок із традиціями української демократії [51, 334]. За кілька днів, 19 березня 1917 р., у Петрограді виникла “Українська Національна рада”. Головою виконавчого комітету Ради було обрано О. Лотоцького, товаришем голови – М. Корчинського, членами – М. Славінського, Г. Голоскевича, кандидатами у члени – П. Зайцева та Ф. Слюсаренка, секретарем ради – П. Стебницького [25, 49; 79, 70].

Лютнева революція змінила становище Галичини й Буковини. Функції генерал-губернатора виконував призначений на цю посаду історик, майбутній президент УВАН Дмитро Дорошенко. Комісаром Бучацького повіту було призначено батька майбутнього крутянина Костя Лоського, Товмачського – М. Корчинського, Городенського – К. Широцького, Коломийського – Василя Приходька, Чернівецького – О. Багрія, Сторожинецького – Степана Гаєвського (як сказано в одному документі, усе люди з вищою освітою). На засіданні комітету Центральної Ради 26 квітня 1917 р. на пропозицію Д. Дорошенка склад повітових комісарів було затверджено [78, 75]. Зайцев став комісаром Тимчасового уряду в Косівському повіті, де перебував з початку травня до 11 липня 1917 року [25, 414], обороняючи гуцулів від усяких воєнних нападів, за що О. Лотоцький називав його “гуцульським королем” [32, 2; 64, 15]. Сам Зайцев згодом пригадував, що часто бував на з’їздах-конференціях комісарів [31, 33].

Із Косова він переїхав до Києва. З 8 квітня 1917 р. після закриття першого Українського національного з’їзду було перевірено та занотовано повний

список нових членів Центральної Ради, обраних на з'їзді, і Зайцев став членом Центральної Ради від Харківської губ. [78, 64]. 8 серпня мандатна комісія визнала його членом Центральної Ради від територіального представництва [78, 239]. Тут він, щоправда, не був надто активний. На засіданні 2 листопада 1917 р. виголосив доповідь від мандатної комісії про деякі зміни мандатів і допущення по одному представникові від білорусів та чехословаків [78, 566]. Здається, більше часу йшло в нього на інше – з 15 вересня 1917 р. він очолював канцелярію генерального секретарства освіти. Уже 12 жовтня разом з генеральним секретарем освіти І. Стешенком підписав звернення секретарства до керівників вищих початкових і середніх шкіл про потребу викладання української мови й українознавства (література, географія та історія України) [79, 70].

П. Зайцев увійшов до складу Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні, що сформувався у травні 1917 р. [80, 12-15; 61, 17; 52, 16, 22]. Разом з М. Біляшівським, Ф. Ернстом, І. Свенціцьким, Л. Чикаленком та В. Щавинським узяв участь в обговоренні доповіді М. Могилянського “Обласний чи місцевий музей як тип культурної установи” [див.: 62]. 1918 р. був директором департаменту загальних справ міністерства освіти Української Держави, тож трохи згодом, того ж року, разом із заступником міністра народної освіти та мистецтв Петром Холодним звернувся до міністра закордонних справ, аби підтримати прохання студентів Псковської художньо-промислової школи, які за умов спільної для них з Україною німецької окупації хотіли долучитися до реставраційних робіт у київському Софійському соборі [61, 49].

21 червня 1918 року Наказом гетьмана України Павло Скоропадський уніс деякі зміни в роботу Міністерства народної освіти, яке почало працювати у складі департаментів – загального (директор П. Зайцев), вищої школи (Т. Сушицький), середньої школи (А. Синявський), професійної освіти (О. Вілінський), нижчої освіти (А. Лещенко), департаменту до- й позашкільної освіти – С. Русова [26, 336]. Зайцев був також учителем української та російської мов і літератур та класним наставником у старшому, восьмому класі другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. З його класу особливо багато вихованців узяли участь у бою під Крутами [39, 20-23; 33, 24-27; 5, 709-731]. На урочистому заході у клубі “Родина” з приводу випуску її учнів та учениць Зайцев був присутній поруч із міністром освіти М. Василенком, болгарським амбасадором І. Шишмановим, товаришем міністра освіти П. Холодним та ін. [26, 347]. Багато пізніше один із його колишніх вихованців Олекса Касян згадував родинну атмосферу, що панувала в гімназії: “Міністри різних урядів, члени різних партій посиляли своїх дітей до нашої гімназії – і в цій школі виховували не міністерських чи робітничих дітей, не майбутніх членів тієї чи іншої партії – виховували свідомих громадян, майбутніх працівників української держави. Коли большевики вбили мого батька, й найстарше з сиріт заявило, що кине гімназію, щоб працювати й підтримати молодших, Ви, – звертався він подумки до Павла Зайцева, – з Софією Федорівною Русовою й усі педагоги гімназії по-батьківському зайнялися нами й запевнили, що ми маємо вчитись, а вже вони подбають, щоб нам не треба було кидати науку. І нами опікувалися й окружили нас справді родинною любов'ю. Здається, що й Ви належали до тих, хто виклопотав для нашої родини персональну пенсію від Українського Уряду... Ми, галичани, сприймали українське середовище зразкової школи так, як наші батьки сприймали середовище країни. Ми, галичани, стали часткою всього народу <...>” [39, 21-22].

У роки державності, живучи в Києві, Зайцев активно займався просвітництвом – друкувався у “Книгарі” [15, 5], “Промені”, “Новій раді”, “Робітничій газеті”, “Вільній

українській школі”, “Громадській думці”. Їздив з лекціями перед учителями [32, 2], а в Києві викладав в Українському народному університеті.

Ще в Петрограді Зайцев брав участь у діяльності видавництва “Друкар”. Випустив “Кобзар” із передмовою (СПб., 1914, V, 162 с.), але тоді через війну видання зупинилося на 1-му випуску, де він уперше опублікував повнішу редакцію “Мар’яни-черниці” за копією Глафіри Псьол. Студіюючи цю копію, дослідник переконався, що поезія “Вітер в гаї нагинає” була, по суті, присвятою “Мар’яни-черниці” поетовому коханню – дівчині Оксані. У Києві Зайцев особисто доклав зусиль, аби притягти до участі у виданнях “Друкаря” свого ровесника Г. Нарбута, першим внеском якого було оздоблення його есею “Оксана”. Власник “Друкаря” Павло Балицький згадував, що Нарбут цю книжечку перечитував без кінця: саме в ті тижні він переживав свою особисту трагедію. Надрукована ще перед муравйовщиною, “Оксана” вийшла до шевченківських днів 1918 року.

На спільній нараді Правління Видавничого Товариства “Друкар” і Видавничого Відділу 28 жовтня / 10 листопада 1919 р. (присутні також П. Балицький, Г. Голоскевич та Вадим Модзалевський) П. Зайцев виголосив доповідь про розроблені Видавничим відділом плани видань. На відміну від усіх інших діячів культури, Шевченкові мало бути присвячено не одне, а два видання – у серії критико-біографічних монографій “Історія українського письменства” та в серії популярних монографій про окремих українських художників. Увійшовши до “нарбутівського” кола діячів української культури, Зайцев був там за свого [11, 30-57]. Після О. Грушевського Головою Архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтв і національної культури став енергійний архівіст, історик і генеалог В. Модзалевський. Трохи молодший за нього В. Міяковський розповідав згодом його братові, Борисові Левковичу Модзалевському: “Я познакомився с ним 11 мая 1918 г., когда П. И. Зайцев привел меня к нему в комнату Архивно-Библиотечного Отдела (Відділ містився у приміщенні Київської Першої гімназії, де Міяковський свого часу навчався. – С. Б.). Я живо вспоминаю этот момент и то, как Вадим Львович сразу же достал штаты отдела и со мной стал обсуждать вопрос, куда меня пристроить. Вакансий было много, и я получил место сотрудника для разъездов” [див.: 46].

У ті часи Зайцева запросили на посаду редактора журналу “Наше минуле” (1918-19, вийшло 4 числа) [68, 4, Шп. 3-4], провідною тематикою якого, природно, стала шевченкознавча. Як зазначали сучасники, це був чи не найсолідніший місячник доби української державності, де вперше побачили світ низка документів і літературознавчих студій надзвичайної культурної й політичної ваги [1, 12]. Кілька місяців перед тим у Петрограді, рятуючи від погрому архіву III Відділу, їх перевозили до будинку Академії наук. Саме за цих обставин Зайцев натрапив на костомаровський рукопис “Книги битія українського народу”, яку він перекопіював. Отож уже перше число “Нашого минулого” відкривала датована 15 квітня 1918 р. епохальна публікація, яку на високому науковому рівні підготував Зайцев (1918, Ч. 1) і яка набула великого громадського розголосу [27, 95, 214].

У першому числі він надрукував також листи Куліша до Надії Білозерської, за словами О. Федорука, “започаткувавши добу наукової публікації Кулішевого епістолярю, апогей якої припав на 1920-ті роки” [45, 332]. У тому самому числі Зайцев умістив “Нові документи про Гулака”, лист Шевченка до Аркадія Родзянка та вірш останнього “На уничтожение имени малороссиян”, передрукував маловідомий тоді лист Шевченка до В. Рєпніної, щойно опублікований у “Русских пропилеях”. Крім того, Зайцев прорецензував тут “Збірник памяти Т. Шевченка” (1915) та шевченківський 119-120 том “Записок” НТШ (1917), видання А. Міцкевича “Книга народа польского и польского пилигримства”

(1917), яке підготував Анатолій Виноградов і яке кореспондувало з “Книгами биття”. У хроніці журналу, про що подбав редактор, писалося про придбання шевченківських портретів Максимовичів та Лазаревських, семи його офортів, про шевченківські матеріали виставки української старовини в Лебедині (1918), надруковано статті “Могила Шевченка” та “Пам'ятники Т. Шевченкові”. В останньому, здвоєному четвертому числі шевченківські матеріали знову превалюють. Зайцев опублікував недруковані місця з Шевченкового “Журналу”, лист О. Бодяньського до Шевченка від 9 липня 1844 р., повідомлення “Шевченко про московську неволю й про Мазепу” за матеріалами В. Честахівського, неопубліковану передмову П. Куліша до “Неофітів”. Подано також “Історико-літературні матеріали до Шевченка” П. Филиповича, “Шевченко на літературних позвах: До історії виданнів “Кобзаря” С. Єфремова. Зустрівшись із ним у Києві, комплект свого журналу Зайцев подарував Петлюрі [32, 2].

1919 року преса повідомляла: “П. О. Кулішеві буде присвячене число 3/4 журн[алу] “Нашого минулого”, яке тепер друкується. В журналі будуть уміщені статті про Куліша С. О. Єфремова, В. Романовського, М. Зерова, П. Стебницького; крім того, в № буде вміщено багато нових і цікавих матеріалів про Куліша: Пав[ло] Зайцев публікує листи Куліша до Марка Вовчка (не розкрита досі історія роману між ними); з матеріалів Ів. М. Каманіна опубліковано буде Щоденник Куліша (1845-1848 р.р.), Листи М. П. Драгоманова і Павлика до Куліша, недруковане¹ оповідання Ганни Барвінок з цікавими замітками Куліша, листи його додому з Москви (1855 р.) і т. інш.” [22, 4]. Це число вже не вийшло. Як зазначила М. Вальо, журнал був “заборонений большевиками, не дозволявся для висилки за кордон” [48, 294].

З ініціативи слухачів київських інструкторських курсів виникла думка заснувати в Києві Українську науково-педагогічну академію, що готувала б для середніх шкіл учителів українознавства, мови, літератури, історії й географії. 7 листопада 1917 року в Педагогічному музеї відбулось урочисте відкриття ровесниці Академії мистецтв – Академії педагогічної, до якої відразу записалося понад 90 слухачів. Тут викладали П. Тутковський, В. Зіньківський, О. Грушевський, І. Огієнко, Т. Сушицький, К. Широцький. П. Зайцев викладав історію педагогіки [25, 400].

У Києві він узяв також активну участь в організації і працях Української державної академії мистецтв як член Ради мистецтв [9, 159-190]. Вадим Павловський, прийомний син Василя Кричевського, що користався із його свідчень і матеріалів, оповів про роботу комісії з організації УДАМ, професорами-фундаторами якої були брати Василь і Федір Кричевські та інші. За дорученням генерального секретаря з освіти І. Стешенка наприкінці серпня 1917 року було створено комісію, що мала провести певну підготовчу роботу. Очолив її проф. Григорій Павлуцький, а входили до неї, крім майбутніх професорів, також Д. Антонович, М. Біляшівський, П. Зайцев і Д. Щербаківський. Ця комісія мала визначитися в головному – щодо мистецьких засад і загального напрямку діяльності. Організаційно ініціатори справи мали виробити статут і обрати ректора [66, 45]. Другим ректором Академії став Нарбут, у своєму помешканні він згодом дав прихисток і самій Академії. І Зайцев, і всі завсідники нарбутівських вечірок знали, що, коли на місці цього двоповерхового будинка стояли два менші, в одному з них жив Шевченко [65, 23-27; 8, 59-68; 75, 227-236].

Останнє, що встиг зробити Зайцев для Шевченка в Києві, це добірка експонатів для шевченківської виставки в закритому банку на початку Хрещатика, афішу для якої створив уже тяжко хворий Нарбут. Із нарбутівського помешкання

¹ В оригіналі *надруковане*.

було перевезено славнозвісну канапу з карельської берези, у міському музеї позичили літнє парусинове Шевченкове вбрання. Міяковський додав: “В кількох вітринах Зайцев розмістив свою колекцію фотографій з автографів Шевченка та рідкі[сні] видання” [56, 213].

Автор справжньої енциклопедії, присвяченої українській еміграції, Симон Наріжний зафіксував, що 7 березня 1921 р. Зайцев прочитав у Відні доповідь про культурне життя України за большевицької окупації [59, 70]. Сам Зайцев згадував: “У лютому 1921 року я відвідав його (Лотоцького. – С. Б.) там (у Відні. – С. Б.), коли він із цілою родиною тулився у двох маленьких кімнатах і мимоволі був заклопотаний питанням дальшого існування. <...> Найбільше він тоді цікавився київським життям 1919-1920 рр. <...> – нашою культурною й підпільною політичною діяльністю під большевиками, в якій мені доводилося грати не останню роль. <...> Коли я оповів йому про те, як ми, “ордо дякорум ваґабундорум”, в інтимному товаристві [27 березня 1920 р.] святкували 50-річчя життя С. Єфремова, піднісши йому почесний диплом “доктора шляхології” [28, 84], Лотоцький сміявся до сліз. Я змушений був вичерпати майже весь свій репертуар оповідача: переповісти всі “сценки” із советської дійсності і взагалі з київського життя тих часів. А потім це вже увійшло у звичай під час різних товариських зустрічей. Лотоцький ніколи не пропускав нагоди, щоб не змусити мене щось оповісти. Так я і до спогадів його увійшов, як веселий оповідач” [31, 34-35].

Так в усній формі спогади Зайцева про Нарбута й відійшли разом із ним, хоч була певна нагода видати їх у Києві. Чи не найрозкішнішим виданням Розстріляного відродження мав стати Нарбутівський збірник – книжка великого формату (тепер зветься А4), надрукована на найкращому тоді папері – верже. Державне видавництво України почало готувати його на весну 1925 року – разом і як експонат для Флорентійської виставки. На засіданні редколегії 25 вересня 1927 року було ухвалено до друку покажчик літератури, що підготував бібліограф Ярослав Стешенко, син згаданого вище генерального секретаря освіти. Тоді ж таки йому було доручено спільно з Антоном Середою зв'язатися з Іваном Кревецьким у справі оригіналів, що зберігалися за кордоном у Львові, з Павлом Зайцевим та Василем Кричевським щодо спогадів та зі Стефаном Таранушенком щодо розвідки “Мотиви старого українського мистецтва в творах Нарбута” (датується 15 січня 1928 р.). Відомо, що листа Федора Ернста до Зайцева Кревецький переслав адресатові до Варшави. До засідання редколегії 15 лютого 1928 року наспіли новини у Стешенка. Він розказав про відповідь Зайцева – йому доручили просити Павла Івановича подати свою статтю якнайшвидше. Склалося так, що серед рукописів нарбутівського збірника – тільки ж чи всі вони збереглися? – спогадів Зайцева немає [10, 554-602]. Тираж Нарбутівського збірника був знищений 1931 року.

Як і всі інші тодішні діячі, що працювали одночасно в кількох структурах, Зайцев, крім УДАМ, – і тут, мабуть, навіть активніше виявивши себе, – був членом ради Українського наукового товариства і працівником Української Академії наук (УАН). Коли на Спільному зібранні УАН від 1 лютого 1919 р. обговорювали організацію Комісії біографічного словника (її оформлено згодом як Постійну комісію для складання біографічного словника діячів української землі; перше засідання комісії відбулося 23 лютого 1919 р.), Д. Багалій запропонував мати на увазі кандидатури К. Мельник-Антонович, Н. Мірзи-Авак'янц та П. Зайцева. 2 березня 1919 р. Ф. Ернст, П. Зайцев, Н. Мірза-Авак'янц, В. Романовський та П. Стебницький були обрані редакторами окремих відділів Постійної комісії. На Спільному зібранні УАН 1 березня 1919 р. Д. Багалій поінформував про обрання Зайцева І відділом на

посаду редактора "Записок Історично-філологічного відділу" [67, 75; 36, VII, XVIII, XIX, XXI; 38, 434]. На Спільному зібранні 29 березня було підтримано його прохання до житлово-реквізичної комісії реквізувати для редакції будинок № 4 по Кловському провулку [38, 437]. Учений зразково проредагував перший том "Записок". Оглядаючись на дореволюційні петербурзькі журнали, Зайцев поділив його зміст на дві частини – наукову й офіційну. У першій надруковано засадничі розвідки М. Петрова про Київську академію та В. Модзалевського про Р. Ракушку-Романовського, що, згідно з його спостереженнями, виявився автором "Літопису Самовидця". В офіційній частині вміщено біобібліографію перших академіків УАН Д. Багалія, А. Кримського, М. Петрова, С. Смаль-Стоцького, В. Данилевича та Є. Тимченка, надруковано некролог незадовго перед тим загиблої О. Єфименко. Публікуючи рецензію Ф. Сушицького на опис рукописів Київського міського музею С. Щеглової (1916), Зайцев додав свої міркування щодо описів автографів поезій та листів Шевченка, які виявились на диво не повними та формальними. На пропозицію акад. С. Єфремова Зайцева було затверджено на посаді члена Постійної комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. Він працював у ній разом з В. Міяковським, М. Зеровим, О. Киселем, М. Плеваком.

Коли було утворено Комісію для видання творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, В. Антоновича та І. Франка (голова С. Єфремов, товариш голови А. Лобода), Зайцев став її секретарем. Крім того, йому було доручено головне редагування творів Шевченка. А. Кримський констатував, що Зайцев "посунув свою справу дуже наперед" [38, 262]. На шевченківському урочистому Спільному зібранні УАН 10 березня 1920 року він прочитав науковий реферат "Шевченко як широко освічена і начитана людина" [38, 454].

Особисто пов'язаний з діячами, що ввійшли в орбіту Директорії, наприкінці 1919 р. Зайцев став начальником культурно-освітнього відділу Армії УНР. Адміністративно керував Українською республіканською капелою О. Кошиця [57, 20]. Крім того, був т. в. о. керівника справами Міністерства преси і пропаганди УНР. Після цієї бурхливої діяльності в коротку пору державності, що скінчилася поразкою, більшості функціонерів довелося вийти на еміграцію. Як секретар дипломатичної місії УНР він виїхав із Києва до Варшави у травні 1920 р. Згадував: "Був разом із ним (Петлюрою. – С. Б.) на фронті кілька місяців, а в Варшаві, як писав Микола Любченко в большевицьких харківських "Вістях", "став правою рукою Петлюри і паном життя і смерти нещасних емігрантів <...>" [32, 2].

Дорогою, 7 червня 1920 р., у Вінниці на засіданні Ради народних міністрів УНР на пропозицію її голови В. Прокоповича Зайцева було призначено на посаду головноуправляючого управління національної культури та мистецтва [21, 58, 60]. Від того дня й до 29 грудня 1920 р. він був присутній на більшості засідань Ради народних міністрів, і А. Лівіцький (з 14 жовтня 1920 р. прем'єр-міністр), Х. Барановський, А. Ніковський, О. Саліковський, С. Тимошенко складали його постійне оточення.

У Києві, в Україні утвердилися большевики. Це була катастрофа. На тих друзів Зайцева, що лишились на батьківщині і яких я щойно називав, чекали арешти й загибель. Стешенка вбили одним із перших, у 1918 році. Стебницький помер від голоду. Щербаківський наклав на себе руки. Голоскевич і Ґанцов пройшли у процесі Спільки Визволення України (1930). Єфремов карався в Ярославльській в'язниці й помер за три місяці до закінчення строку. У двох причетних до тієї самої справи СБУ долі склалися особливо: Ніковський спершу побував на еміграції й повернувся, щоб потрапити за ґрати, Міяковський, навпаки, виїхав після ув'язнення. Стефан Таранушенко опинився на БАМі,

Євген Тимченко – на Таймирі. Микола Любченко (Кость Котко) перебував на Соловках, був розстріляний. Киселя розстріляли 28 листопада 1937 року [див.: 81]. Знищили Зерова, Филиповича, Балицького, Мірзу-Авак'янц. Арештували Олександра Грушевського й Романовського. Перший загинув у Казахстані, другий помер доктором наук у Ставрополі. Ярослав Стешенко загинув у бухті Нагаєво, за Магаданом, більшість його праць, що він їх не встиг видати, пропала. Академік Кримський помер у Кустанайській загальній тюрмі № 7. Славінського наздогнали за кордоном 1945 року, він помер у Лук'янівській в'язниці. Ернста розстріляли в Уфі. Суровцова стала однією з найвідоміших українських політкаторжанок – мала тридцять років стажу.

Здавалося б, Зайцев щасливо врятувався від большевиків, бо вижив фізично. Насправді й на еміграції на нього чекала просто жахлива ситуація, адже боротьба з українцями тривала, набуваючи інших, дедалі страшніших форм. 27 березня 1924 р. С. Єфремов занотував у щоденнику: “С. Х. Чикаленко написав до [сина] Івашка, що [у Варшаві] Зайцева арештовано за те саме, за що й дружину його [Валентину] – за службу в большевицькому ГПУ” [30, 98]. Трохи згодом, зустрівшись із новим поворотцем Андрієм Ніковським, Єфремов цей сюжет уточнив: “Якась страхітня історія. Достоевщина. Жінка його [у Варшаві] зійшлась з комуністом. П[авло] І[ванович] пішов, щоб з ним говорити – і його арештовано за “зносини” з комуністами” [30, 162]. У листі помічника начальника III відділу УГБ НКВД УСРР А. В. Сапіра до наркома І. М. Леплевського знаходимо таку інформацію: “В октябрі-ноябрі 1923 года, работая в КРО ГПУ УССР [П. Г.] Шостак-Соколов был командирован в Варшаву для проведения одного агентурного дела, связанного с руководством УНР в Варшаве. Велась эта разработка через агента Зайцеву (жена б. министра УНР – Зайцева)” [18, 51]. Опинившись під арештом, сам Шостак-Соколов прийняв вербувальну пропозицію й дав письмову згоду працювати для польської розвідки. У вересні 1937 року його було розстріляно. Коли буде розсекречено першоджерела до історії цих сюжетів, ми не знаємо [85, 60-61].

У Варшаві Зайцев став одним із редакторів щоденної газети “Українська трибуна” (1921-22), що виходила за головною редакцією О. Саліковського [53, 217]. Уміщував там дотепні й гострі фейлетони, вірші та байки за псевдонімом “Л. Грабуздович”. Редагував тижневик “Наше життя”, що виходив у Холмі (1925). Брав також участь у варшавському журналі “Ми” (стаття “Як творив Шевченко-поет”) та львівських виданнях “Діло” й “Назустріч” (“Жінка в житті Шевченка”). Разом з В. Бідновим, Д. Дорошенком, О. Лотоцьким, Л. Биковським, Л. Чикаленком, О. та В. Заїкиними друкувався польською мовою [57, 250] у вид. “Biuletyn Polsko-ukraiński”, “Pion” тощо. Володимир Дорошенко наголосив, що “через проф. Зайцева ішла тоді в 1921-23 рр. вся кореспонденція з Петлюрою українських послів в Англії, Італії, Німеччині, Франції, Чехословаччині і зносини з Києвом (із БУД-ом)”² [24, 3].

Як і Р. Смаль-Стоцький та П. Андрієвський, а також православні богослови, Зайцев викладав у Варшавському університеті в 1921-23 та 1927-39 рр. [57, 253]. Конкретно – на Православному богословському відділі, заснованому 8 лютого 1925 року, він читав, за інформацією І. Власовського, українську мову та палеографію [16, 108], а за спогадами Івана Коровицького, українську й латинську мови [42, 75]. Пізніше, за 1938 рік, є відомості про його лекційний курс “Шевченкова творчість та вплив польської думки на відродження української літератури у першій половині XIX ст.” [73, 269]. У 1922-24 рр. Зайцев був секретарем Українського Центрального комітету у Варшаві, політичної

² У каталозі К.Курилишина немає.

організації, створеної для опіки над емігрантами УНР, головою якого спершу був В'ячеслав Прокопович, а з 1924 – М. Ковальський³ [див.: 85]. В аудиторіях Варшавського університету в пообідні години В. Заїкин, В. Прокопович, В. Садовський, О. Саліковський, І. Фещенко-Чопівський викладали вищі курси українознавства. Зайцев читав тут історію нової української літератури [58, 94]. Наприкінці квітня 1925 р. при Синоді Православної Церкви було утворено Комісію для перекладу Св. Письма та Богослужбових книг на українську мову. До складу Комісії ввійшли: Митрополит Діонісій (Валединський) – голова, Іван Огієнко – його помічник, прот. Петро Табінський – учений секретар, сенатор Михайло Черкавський – член Комісії, П. Зайцев – секретар канцелярії комісії, крім них – О. Лотоцький, В. Біднов і письменник Модест Левицький [16, 28, 116]. На думку самого Зайцева, продукція цієї комісії була дуже гарна: “Ідеальних перекладів взагалі майже не буває, але треба ствердити, що ці переклади – найкращі” [31, 37]. Гадаємо, утім, що автор не мав змоги ознайомитися з літературною спадщиною УАПЦ 1921 р., яка формувалася після його від'їзду. Узагалі, він згадував про засідання варшавської комісії небагато: “Я в них брав участь лише зрідка, як помічник у розв'язуванні найтяжчих питань і казусів (переклади були з грецьких текстів) <...>” [31, 37]. Ненадовго виїхавши у провінцію, учителював до 1927 року там [64, 15].

На думку Б. Кравціва, шевченкознавча спадщина Зайцева належала до найвидатніших явищ цієї науки, не висвітлених у совецькій двотомній шевченківській бібліографії 1963 р. [див.: 44]. А серед них, замовчених тоді авторів шевченкознавчих праць, були Дмитро Антонович, Любов Арасимович, Леонід Білецький, Павло Богацький, Олександр Бузинний, Іван Брик, Осип Гермайзе, Святослав Гординський, Михайло Грушевський, З.Гуревич, Володимир Державин, Володимир Дорошенко, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Богдан Лепкий, Олександр Лотоцький, Григорій Лужницький, Лука Луців, Євген Маланюк, Володимир Міяковський, Андрій Ніковський, Євген Юлій Пеленський, Андрій Річицький, Степан Сірополко, Роман Смаль-Стоцький, Степан Смаль-Стоцький, Теоктист Сушицький, Константин Чехович, Микита Шаповал. Це саме й так само можна і треба сказати тепер.

1929 року у Варшаві виник Український науковий інститут, який очолив О. Лотоцький. Протягом десяти років тут було видано більше півсотні томів капітальних праць. Як зазначав П. Зайцев, “упродовж 10 років з нічого виросла одна з найкращих бібліотек українознавства, серед книжок якої було багато раритетів і унікатів” [31, 36]. Науковий талант самого Зайцева розквітнув у роботі над “Повним виданням творів Тараса Шевченка”, який виходив у 1934–39 рр. і який він редагував (Лотоцького називали директором видання). Зайцев очолював тоді Комісію шевченкознавства при НТШ [64, 15; 74, 8]. “Одною із значних заслуг проф. Зайцева, – стверджував Ю. Бойко, – є його текстологічна праця над Шевченковими творами, яку він розпочав ще перед першою світовою війною, маючи у себе фотокопії основних рукописів Шевченка. На еміграції, готуючи твори Шевченка до друку, П. Зайцев не мав під руками рукописів, що в текстологічній праці становить величезну перешкоду, але він критично використав усе йому доступне: всі видання поезій Шевченка, які заслуговують на увагу під оглядом текстологічним, текстологічні розвідки Доманицького і Дорошкевича” [див.: 12].

Вийшло 13 томів – прийшли перші Совети (Вид. 2 доп. – Чикаго: М. Денисюк, 1959-63. 14 томів). Опис виданих перед війною томів див.: Каталог видань Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1930-1938. – Варшава, 1938. – С. 37-40. Не вийшли: томи 1 (Передмова від видавництва; Зайцев П. Літературна біографія Т. Г. Шевченка), 5 (Поезії 1857-1861 рр.), 13 (Зайцев П.

³ По суті, усю монографію Е. Вішки присвячено Українському Центральному комітету.

Т. Шевченко в його польських взаєминах). У “Повному виданні творів” Шевченка П.Зайцев написав усі коментарі і статті “Перші три Кобзарі” й “Тексти ранніх Шевченкових поезій” (Т. 2), “Дві автобіографії Шевченка”, “Альбоми Шевченка” та “Поезії Шевченка російською мовою” (Т. 6), про прозову Шевченкову творчість, зокрема про оповідання (Т. 7-9), “Різьбарська творчість Шевченка” й Архітектурні проекти” (Т. 12), “Про польські переклади Шевченка” (Т. 14), “Шевченко в російських перекладах” (Т. 15). Проф. Ю. Бойко узагальнював: “Значна частина коментарів до окремих творів і циклів написана самим проф. Зайцевим. Коментатор використав весь багатющий шевченкознавчий матеріал, розроблений українською наукою в підсоветській дійсності, і мав змогу на сторінках варшавського видання досказати ті висновки, що напливали з тих матеріалів у площині ідейних і мистецьких підходів Шевченка, але советськими дослідниками не могли бути досказані через цензурні обставини” [див.: 12].

Як відомо, Зайцев уперше встановив тексти поем “Слепая” і “Тризна” [72, 263]. Продовжуючи своє видання “Кобзаря” 1914 року, він і у Варшаві застосував альбомний принцип побудови видання – за прижиттєвими друкованими й рукописними поетовими збірками. За ним ішов у своєму чотиритомнику Л. Білецький, але в дальшому розвитку шевченкознавства цей принцип не прижився.

Підсовецькі вчені знали варшавське, “зайцевське” видання Шевченка, використовували його, але на нього не покликались. Ясна річ, у межах можливого це залежало від людини. Повернувшись із табору, придбав собі повний комплект цього видання як віддушину й особливу цінність М. М. Новицький [див.: 6]. Статті про Зайцева немає навіть у “Шевченківському словнику” [див.: 44], згадав його ім’я лише Микола Дубина у статті “Буржуазно-націоналістичні фальсифікації творчості Т. Г. Шевченка” в першому томі.

По-особливому мав виглядати перший том цього видання. Він повинен був уміщувати літературну біографію Шевченка пера Зайцева. Напередодні вступу большевиків до Львова (1939) цей том був майже до кінця видрукований (без останнього піваркуша тексту та ще не складених предметного покажчика і змісту). Майже весь наклад цього тому зник, окрім десятка примірників, що їх пощастило врятувати. Вони опинилися в руках львівських літературознавців і були передані до наукових бібліотек Києва, Москви й Ленінграда. За авторитетним свідченням В. Дорошенка, примірником НТШ користувалась Марієтта Шагінян, коли готувала свою працю про Шевченка [24, 3]. Унікальний авторський примірник із правками автора теж зберігся й перебуває в зібранні Національного шевченківського заповідника в Каневі [83, 578].

Історія цієї праці Зайцева складалася драматично й пізніше, по війні. Над осінь 1948 року мюнхенське видавництво “Українська трибуна” оголосило, що підготувало її до друку знову. “Монографію, – говорилося в оголошенні, – видаємо в двох томах, щоб прискорити її вихід. Два томи матимуть понад 600 сторінок друку і бл. 150 ілюстрацій” [37, 4]. Було зазначено передплату. З якихось причин цей проект реалізувати тоді знов не пощастило.

У багато скромнішому форматі книжка вийшла у світ 1955 року у видавництві НТШ. І. Качуровський писав: “Фактично це був труд цілого життя вченого шевченкознавця. На час появи монографії чимало фактів із Шевченкової біографії стали вже загальновідомими, та не слід забувати, що велику частину тих матеріалів, які дають нам спроможність уявити – майже без білих плям – життєвий і творчий шлях Т. Шевченка, відкрив і опублікував саме Павло Зайцев” [40, 5]. Еміграційна преса зазначала, що праця Зайцева була “найкраща від часу появи двотомової монографії Олександра Кониського” [70, 24]. Цікаво,

що позитивні характеристики бувають тим виразніші, коли сусідять з окремими закидами, як-от у Софії Наумович [14, 482-485].

Зайцев лишив чимало шевченкознавчих праць і поза варшавським “Повним виданням”. 1936 року за його ж редакцією Український науковий інститут видав “Роезје” Шевченка в перекладах М. Беньковської, К. Думаньського, А. Гожалчинського, Т. Голлендера, Є. Івашкевича, Ч. Ястшембца-Козловського, Б. Лепкого, Й. Лободовського та ін. Коментарі і примітки до видання належали також Зайцеву. Свої нові спостереження й ідеї він закріпив у статті “Як творив Шевченко-поет” [35, 61-79], яку надзвичайно високо оцінили фахівці [див.: 82]. В. Міяковський наголошував: “Нема сумніву, що ця стаття становить вершок наукової творчості Зайцева, його акме (*зр.* вершина чогось. – С. Б.), після неї він не дав уже нічого глибшого і нічого рівного тому” [56, 218]. Загалом свідченням поваги в середовищі справжньої української еліти, якою він тішився, слугує той факт, що 1938 року П. Зайцев був обраний дійсним членом НТШ, а в повоєнні роки став також дійсним членом УВАН та Міжнародної академії наук у Парижі [2, 45].

Прихід большевиків до Львова завадив довести до кінця не лише “Повне видання творів Тараса Шевченка”, а й інші книжки; жертвою не раз ставав той самий Зайцев [69, 554-602]. У зразковому місячнику “Наші дні”, що виходив у Львові за німецької окупації, з’явилася невелика нотатка “Про деякі рідкі[сні] видання”, де серед іншого повідомлялося: “До рідк[існ]их видань, що збереглися всього в кількох примірниках, треба зарахувати й 4-ту книжку літературно-наукового двомісячника “Ми”. Книжка та, об’ємом 112 ст., була присвячена частинно роковинам полтавського бою, щоб відпаровувати (*sic*) наставлення тодішньої советської літератури і критики в Україні, які мусіли героїзувати Петра І. На зміст тієї цікавої книжки “Ми” складається такий матеріал: 9 липня 1709 – сонет С. Гординського; 1709-1739 – стаття Б. Ольхівського; Поліщуцька мати – новеля А. Чекмановського; Майже кохання – новеля М. Бонтемпелі, в перекладі Н. Лівичкої-Холодної; Лад чи хаос у сучасній філософії – О. Шумило-Кульчицького; Про ідею диктатури – Поль Валері; Мазепинський Будинок Київської Академії – Б. Ольхівський; Синопис; рецензії – П. Зайцева, С. Гординського та Б. Ольхівського на новини поезії та прози” [60, 12]. Що конкретно рецензував тоді Зайцев, як і сам текст рецензії чи рецензій, мені не відомо.

Від 1941 р. учений працював у Берліні, був співробітником наукових та освітніх установ і видавництва. 10 січня 1943 р. організував у берлінському залі Шумана літературний вечір, присвячений пам’яті українських письменників і митців – жертв большевицького терору. Виступаючи як конферансьє й читець (тоді казали рецитатор), він виголосив також велику промову “Хресний шлях української літератури під большевиками” [49, 4].

Під час німецької окупації Зайцев друкувався в часописах “Український вісник”, “Українець”, “Волинь” (під крипт. П. З.), “Голос” (характеристики Зерова і Прокоповича⁴ [24, 3]) та “На дозвіллі”⁵. Після війни через осередки туберкульозу в легенях не був пропущений до США [24, 3]. Осівши в англійській зоні (околиця Ганновера), перебував у таборі “Бухгольц” під Ганновером. Тут на перший день Великодня, 25 квітня 1954 р., увечері 68-літнього й не зовсім здорового вченого було тяжко побито. Коли він проходив між блоками табору, на нього з-за рогу наскочив чоловік, що завдав професорові кілька ударів по голові, звалив його з ніг і почав бити кулаками й ногами по всьому тілі [див.: 20; 23].

У повоєнні роки Зайцев редагував часопис “Українське слово” (Бльомберг, 1949). Надрукував у ньому низку прецікавих спогадів, які з часом почато

⁴ У каталозі К.Курилишина немає.

⁵ У каталозі К.Курилишина немає.

було книжковим набором. Перебуваючи в УВУ, я одержав два зошити цього нереалізованого видання [7, 228]. Свої спогади вчений поволі тягнув до кінця життя [64, 15].

З 1958 року П. Зайцев викладав в УВУ (Мюнхен).

Оглядаючи його публікації останніх років життя, не можна обминути того факту, що він написав передмову до праці свого колеги – шевченкознавця В. Дорошенка, присвяченої НТШ [34, 10-13]. Усі автори, що пишуть про розвиток шевченкознавчої науки в УВАНі [43, 25], обов'язково згадають, нарешті, англомовний збірник, що його підготували для відомого славістичного видавництва Мутон і К° у Голландії Володимир Міяковський і Юрій Шевельов [84, 9-36]. Тут розміщено цікаві шевченкознавчі праці обох редакторів, статті Павла Зайцева, Дам'яна Горняткевича, Валеріяна Ревуцького, Юрія Лавріненка, Петра Одарченка та Миколи Шлемкевича. Після П. Зайцева, Л. Білецького й В. Дорошенка Інститут Шевченкознавства УВАН очолив його приятель В. Міяковський [54, 152-153]. У цьому Інституті гуртувались найпомітніші шевченкознавці еміграції, і тут вони згасали. Після смерті Міяковського Марко Антонович писав у некролозі про їхні перспективи: “Ця ділянка тепер на еміграції буде <...> в незavidній ситуації” [3, 118].

У некрологах згадувалося, що перед смертю “Павло Зайцев впав недавно жертвою автомобільного випадку на вулиці Мюнхена. З його смертю відійшла від української еміграції в Європі одна з наймаркантніших і найцінніших постатей” [70, 24]. Ученого поховали в понеділок 6 вересня 1965 р. Біля його намогильної плити я стояв перед будівлею Українського вільного університету 1990 р. На низеньку й сіру, на неї з усіх боків насувалася трава.

28 жовтня 1967 року спогадами про Павла Зайцева на ювілейній конференції, присвяченій 20-річчю Інституту Шевченкознавства УВАН, поділився В. Міяковський. На основі цієї доповіді з'явилася кілька разів цитована тут відповідна публікація⁶ [55, 100-118].

У статті до зайцевського 75-річчя читаємо: “Найвизначніші українці, ровесники Зайцева, були або його приятелями, або знайомими. Геніяльний диригент Олександр Кошиць, графік Юрій Нарбут, С. Єфремов, М. Зеров, Ніковський і багато інших, з якими нерозривно пов'язана наша історія ХХ сторіччя, – з усіма Зайцев жив, дружив і працював” [64, 15].

Усебічно обдарований, він грав на бандурі, гарно співав.

Зайцева портретували Г. Нарбут [29, 100, № 264] і В. Лесючевський (1919).

Упродовж багатьох років Зайцев листувався з академіками М. Возняком, В. Гнатюком, В. Щуратом та ін. ученими. Його листи зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ (Ф. 204. Спр. 478; Ф. 34. Спр. 218; Ф. 29. Спр. 298 / п 89). Найбільший архівний масив його – в УВУ (Мюнхен). Багато паперів розпорошено по численних сховищах, наприклад, в архівних фондах Інституту рукопису⁷ [63, 173, 393, 394, 515, 592], відділі рукописів Інституту літератури НАНУ [71, 330], збірках НТШ у Національній бібліотеці у Варшаві⁸ [74, 8, 154, 186].

Коли хтось вступатиме до аспірантури Інституту літератури, він матиме й готову тему, і готовий матеріал.

⁶ Це була одна з останніх його публікацій.

⁷ Листи до С.Єфремова, рецензія на біографічний начерк О.Новицького про М.Костомарова, розвідка “Шевченко-художник в Києве”, лист К.Стеценка, листування з К.Широцьким.

⁸ Лист до редакції львівського журналу “Життя і знання”, витинка з варшавської газ. “Укр. трибуна” (1920).

ЛІТЕРАТУРА

1. 65 років життя і 40 років літературно-наукової праці проф. Павла І. Зайцева // *Сучасна Україна*. – 1951. – 30 вересня. – Ч. 20.
2. 75-ліття П. І. Зайцева // *Український самостійник*. – 1961. – Жовтень. – Ч. 50.
3. Антонович М. Володимир Міяковський // *Український історик*. – Ч. 33-34. – 1972.
4. Білокінь С. Володимир Міяковський, 1888-1972 // *Вісті УВАН*. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 2000.
5. Білокінь С. Крутяни // *Крути*: січень 1918 року: Документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упорядн. Я. Гаврилюк. – К., 2008.
6. Білокінь С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 159-160. Пор.: Його ж. Досє шефченкознавця // *Літературна Україна*. – 2007. – 4 жовтня. – № 38 (5226). – С. 1, 8; 11 жовтня. – № 39 (5227).
7. Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005.
8. Білокінь С. Нарбут і Шевченко // *Сучасність*. – 1989. – Ч. 9 (341).
9. Білокінь С. Початки Української державної Академії мистецтв // *Студії мистецтвознавчі*. – К., 2007. – Ч. 1 (17).
10. Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // *До джерел*: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. II.
11. Білокінь С. Сторінками загиблого “Діаріуша” // *Пам’ятки України*. – 1998. – Ч. 1 (118).
12. Бойко Ю. Наукова діяльність проф. Павла Зайцева. Рекомендація на становище звичайного професора УВУ // Архів УВАН.
13. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. (sic) довідник. – К., 1998.
14. Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 4 / 28 (102).
15. Відродження. – 1918. – 19 травня. – № 42.
16. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью Йорк, 1975. – Т. 4. – Ч. 2.
17. Волинь. – 1942. – Ч. 33.
18. Галузевий архів СБУ. – № 56297 ФП.
19. Державний архів м. Києва. – Ф. р-332. Оп. 2. Од. зб. 13.
20. Дике насильство над українським вченим // *Український голос*. – Вінніпег, 1954. – 21 липня.
21. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918-1920: Док. і мат.: У 2 т. – К., 2006. – Т. 2.
22. До святкування сотих роковин з дня народження П. О. Куліша // *Рада*. – 1919. – 11/24 вересня. – № 8 (35).
23. До справи побиття проф. Зайцева // *Гомін України*. – 1954. – 4 вересня.
24. Дорошенко В. Добре заслужений ювілей // *Свобода*. – 1956. – 8 лютого. – Ч. 24.
25. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. I: Доба Центральної Ради.
26. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. II.
27. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923.
28. Ернст Ф. Георгій Нарбут. Життя й творчість // *Георгій Нарбут*: Посмертна виставка творів: [Каталог. К], 1926.
29. Ернст Ф. Каталог оригінальних творів Г.І.Нарбута // *Георгій Нарбут*: Посмертна виставка творів: [Каталог. К], 1926.
30. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997.
31. Зайцев П. Мало було – Лотоцьких // *Лицар* праці і обов’язку: Збірник, присвячений пам’яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983.
32. Зайцев П. Петлюра: Київські фрагменти спогадів // *Українська трибуна*. – Мюнхен, 1948. – 27 травня. – Ч. 28 (150).
33. Зайцев П. Про наймолодших крутянців і їх школу: Фрагмент із спогадів // *Український самостійник*. – 1958. – Лютий. – Кн. 6.
34. Зайцев П. Слово про автора // *Огнище української науки*: НТШ. – Нью-Йорк, 1951.
35. Зайцев П. Як творив Шевченко-поет // *Ми*. – Варшава, 1939. – № 3-4; № 5-6.
36. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 року. [К., 1919.].
37. Ілюстрована монографія про Т.Шевченка // *Українська трибуна*. – Мюнхен, 1948. – 19 серпня. – Ч. 51 (173).
38. Історія Академії наук України, 1918-1923: Документи і матеріали. – К., 1993.
39. Касян О. Відкритий лист до ВШ професора Павла Івановича Зайцева // *Пороги*. – № 57/58. – Буенос-Айрес, 1954. – Червень-липень.
40. Качуровський І. Сторіччя з дня народження Павла Зайцева // *Народна воля*. – Скрантон, Па., 1986. – 6 листопада.
41. Кедрин І. Чудова книга // *Лицар* праці і обов’язку: Збірник, присвячений пам’яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983.
42. Коровицький І. Олександр Лотоцький у Варшаві в рр. 1929-39 // *Лицар* праці і обов’язку: Збірник, присвячений пам’яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983.
43. Костюк Г. Художня література й історико-літературна проблематика у виданнях УВАН // *Українська Вільна Академія Наук*. Ювілейне видання. – Нью-Йорк, 1967.
44. Кравців Б. Остракізм у шевченкознавчій бібліографії // *Сучасність*. – 1964. – Ч. 3 (39).

45. *Куліш П.* Листи. – К., 2005. – Т. I.
46. *Лист В. В.* Міяковського до Бориса Львовича Модзалевського, засновника Пушкінського Дому в Петербурзі, від 24 квітня – 10 травня 1921 року в архіві автора статті.
47. *Лист* до редакції львівського журналу “Життя і знання”, витинка з варшавської газ. “Укр. трибуна” (1920).
48. *Листи Юрія Меженка до львів’ян (1923-1969).* – Львів, 2002.
49. *Літературний вечір у Берліні // Краківські вісті.* – 1943. – 28 січня. – Ч. 16 (754). Підп.: Б.О.
50. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч. 2. – Варшава, 1933.
51. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч. 3. – Варшава, 1934.
52. *Маньковська Р.* Музейництво в Україні. – К., 2000.
53. *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998.
54. *Міяковський В.* До 20-тиріччя Інституту Шевченкознавства УВАН // *Український історик.* Ч. 15-16. – 1967.
55. *Міяковський В.* Павло Зайцев: Спогади і спостереження // *Сучасність.* –1968. – Ч. 3.
56. *Міяковський В.* Павло Іванович Зайцев // Недруковане й забуте. – Нью-Йорк, 1984.
57. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. – Прага, 1942.
58. *Наріжний С.* Українська еміграція. [Ч. II.] – К., 1999.
59. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції, 1919-1939. [Ч. II.] – К., 1999.
60. *Наші дні.* – Львів, 1943. – Січень. – Ч. 1.
61. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. Ч. 1. – К., 1995.
62. *Нова рада.* – 1917. – 3 жовтня.
63. *Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник.* – К., 2002. – С. 173, 393, 394, 515, 592.
64. *Павло Зайцев // Українське православне слово.* – 1961. – Грудень. – Ч. 12. Передрук з “Християнського голосу”.
65. *Павловський В.* Дім, в якому жив Шевченко в 1859 році // *Шевченко.* Річник 8-9. – Нью-Йорк, 1961.
66. *Павловський В.* Українська державна Академія мистецтв // *Нотатки з мистецтва.* – Філадельфія, 1968. – Ч. 7.
67. *Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праць до кінця 1919 р.* – К., 1919.
68. *П-о С.* “Наше минуле” // *Народна воля.* – 1918. – 21 вересня. – № 16 (87).
69. *Про видання,* заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // *До джерел:* Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. II.
70. *Проф. Павло Зайцев // Українське православне слово.* –1965. – Жовтень. – Ч. 10.
71. *Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ.* – К., 1999. (лист до У.Самчука).
72. *Ротач П.* Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії. – Полтава, [2005.]
73. *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). – К., 2004.
71. *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2006.
75. *Світи Тараса Шевченка:* Зб. статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк та ін., 1991. (= ЗНТШ. Т. 214).
76. *Суровцова Н.* Спогади. – К., 1996.
77. *Т. Г. Шевченко* в епістолярії відділу рукописів. – К., 1966.
78. *Українська* Центральна рада: Док. і мат.: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1.
79. *Український національно-визвольний рух, березень-листопад 1917 року:* Док. і мат. – К., 2003.
80. ЦДАВО України. – Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 206.
81. *Центральний державний архів громадських об’єднань України.* № 39213 ФП.
82. *Шевельов Ю.* Український засів. – Харків, 1943. – Ч. 4.
83. *Яцюк В.* Про назви і зміст деяких творів Шевченкової графіки. I. Описка Павла Зайцева? // *Відкритий архів: Щорічник.* – К., 2004. – Т. I.
84. *Mijakovskij V.* Sevcenko in thr Brotherhood of Saint Cyril and Methodius Taras Sevcenko, 1814-1861: A Symposium. – S-Gravenhage, 1962.
85. *Wisza E.* Emigracja ukraińska w Polsce, 1920-1939. – Toruń, 2004.

Отримано 8.04.2010 р.

м. Київ